

5. Краснов М. В., Зрелов А. П. О некоторых аспектах налогового расследования в США // Право и политика. — М., 2003. — № 2. — С. 78–87.
6. Варич С. Брудні гроші та податкова амністія в США // Вісник Податкової служби України. — 2000. — Червень. — С. 60–63.
7. Портоп Стюбен. Податкова система США // Вісник Податкової служби України. — 2002. — Листопад-грудень. — С. 42–57.

УДК 343.611

*О. М. Самойленко,
здобувач кафедри кримінального права ОНЮА*

ВІДМЕЖУВАННЯ УМИСНОГО ВБИВСТВА ПРИ ПЕРЕВИЩЕННІ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ ВІД УМИСНОГО ВБИВСТВА В СТАНІ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ

Відмежування умисного вбивства, вчиненого при перевищенні меж необхідної оборони (ст. 118 КК України), від умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання, що викликане протизаконними діями потерпілого (ст. 116 КК України), завдає значних труднощів, особливо, якщо експерт оборони допущений у стані афекту. «Афект — сильний і відносно короткочасний емоційний стан, що пов'язаний з різкою зміною важливих для суб'єкта життєвих обставин і супроводжується різко вираженими руховими проявами та змінами у функціях внутрішніх органів, втратою волевого контролю й бурхливим вираженням емоційних переживань; в основі афекту лежить стан внутрішнього конфлікту, що переживається людиною» [1].

На наш погляд, одна з причин помилок, що припускаються при оцінці психічного стану обвинуваченого, — ототожнення понять фізіологічного афекту і сильного душевного хвилювання, що раптово виникло. Тим часом фізіологічний афект має специфічні ознаки, за якими він легко розпізнається фахівцями в галузі психології. «Його характерні риси: фрагментарність сприйняття, концентрація уваги на психотравмуючому об'єкті тощо. Сильне душевне хвилювання — це юридична оцінка психічного стану людини в сполученні з обставинами суспільно небезпечного діяння» [2]. Як юридичне поняття сильне душевне хвилювання містить у собі констатацію психічного стану й аналіз ситуації і тому як таке оцінюється тільки правоохоронними органами.

У судовій психіатрії і психології стан фізіологічного афекту визначають як «...короткочасну, інтенсивну емоцію, що займає пануюче положення у свідомості людини, яка втрачає при цьому значною мірою (але не повністю) контроль над своїми вчинками та здатність керувати ними» [3].

Від фізіологічного афекту необхідно відрізнити афект патологічний — один з видів тимчасового розладу душевної діяльності, що виключає осудність. «Патологічний афект — це короткочасний хворобливий психічний стан, що виникає раптово, під впливом зовнішньої причини, як це має місце і при фізіологіч-

ному афекті» [4]. «*Патологічний афект* розуміється психіатрами як гостра реакція у відповідь на психотравмуючий вплив, на висоті розвитку якої має місце порушення свідомості на зразок афективного сутінкового стану» [5]. Фізіологічний афект, навпаки, припускає осудність, тому що навіть у найсильніший момент афективного спалаху в людини зберігається тією чи іншою мірою здатність самоволодіння, не спостерігається глибокого потьмарення свідомості, зберігається можливість діяти у відомій відповідності з приводом, що викликав афективну реакцію. Враховуючи цей особливий стан свідомості, закон розглядає вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними чи аморальними діями потерпілого, як обставину, що пом'якшує покарання (п. 7 ст. 66 КК). Іншими словами, п. 7 ст. 66 КК «...має на увазі ситуацію, за якої вчинення злочину являє собою відповідну реакцію на провокуючу поведінку потерпілого й у силу психічних закономірностей спрямоване на джерело, що викликало у винного сильну емоцію» [6]. Ці злочини мають подібні підстави, за якими законодавець встановив за їх вчинення більш м'яке покарання в порівнянні з іншими умисними посяганнями на життя. І при перевищенні меж необхідної оборони, і у випадках фізіологічного афекту заподіяння смерті викликане протиправними діями потерпілого і є відповідною реакцією на ці дії. Останні можуть бути однаковими за своїм характером — протизаконним насильством. Обидва злочини можуть бути вчинені не тільки особою, проти якої було спрямоване насильство, але й іншими особами — очевидцями цього насильства. Мається подібність і за часом настання смерті потерпілого: смерть може бути заподіяна як під час вчинення потерпілим протизаконних дій, так і відразу ж чи через незначний час після цих дій. Якщо є значний розрив у часі між протизаконною поведінкою потерпілого і заподіянням йому смерті, дії особи, від яких настала смерть, не можуть розглядатися як вчинені при перевищенні меж необхідної оборони чи в стані афекту.

Отже, такі вбивства не можуть бути заздалегідь задуманими — навмисними. У зв'язку з цим будь-які підготовчі дії до убивства виключають застосування ст. 118 чи ст. 116 КК. Для цих убивств характерно також негайне приведення у виконання умислу на злочинні дії.

У всякому разі обстановка справи при кваліфікації убивства за ст. 118 чи ст. 116 КК повинна свідчити про те, що умисел на його вчинення приведений у виконання до закінчення стану необхідної оборони чи сильного душевного хвилювання, що раптово виникло та триває іноді усього кілька хвилин.

Тому у випадках, коли умисел на вбивство приводиться у виконання не одразу, а після того, як цей стан минув, ст. 118 чи ст. 116 КК не можуть бути застосовані. Такі вбивства, як правило, вчинюються з помсти і за відсутності обтяжуючих обставин кваліфікуються за ч. 1 ст. 115 КК.

З огляду на специфічні особливості відповідних дій, законодавець визнає їх кримінально карними тільки при заподіянні смерті потерпілому у відповідь на його протиправні дії.

Однак між цими вбивствами є істотні відмінності. Неоднакова їх суспільна

небезпека. Хоча законодавець відносить їх до убивств за пом'якшуючих обставин і різко знижує покарання за їх вчинення в порівнянні з іншими умисними вбивствами, він встановлює за заподіяння смерті при перевищенні меж необхідної оборони більш м'яке покарання, ніж за її заподіяння в стані сильного душевного хвилювання. Так, умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони карається виправними роботами терміном до двох років чи обмеженням волі терміном до трьох років або позбавленням волі терміном до двох років, а умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання — обмеженням волі терміном до п'яти років чи позбавленням волі на той же термін. Це пояснюється тим, що другий злочин більш небезпечний, ніж перший.

У літературі була висловлена думка, що розглянуті вбивства відрізняються одне від одного головним чином за характером тих дій потерпілого, якими викликане заподіяння йому смерті. Так, В. А. Владіміров вважав, що причиною виникнення афекту може бути лише насильство, що не є тяжким. Такий висновок випливає з тлумачення ст. 116 КК, у якій йдеться про тяжку образу, а щодо насильства подібної вказівки немає. Якщо ж «насильство виявиться тяжким, у особи, яка йому піддалася, безумовно, виникає право на необхідну оборону, і в такому випадку заподіяння шкоди нападнику або взагалі не є карним, або утворює злочин, вчинений у результаті перевищення меж необхідної оборони» [7].

Вирішальне значення характеру насильства, що викликало відповідну реакцію, надавали М. І. Загородников і Г. А. Кригер. На їхню думку, за статтею КК, що передбачає відповідальність за вбивство в стані сильного душевного хвилювання, кваліфікуються вбивства, викликані насильством, що не є небезпечним для життя і здоров'я. Якщо ж насильство небезпечне для життя або здоров'я, в особи, яка піддалася такому насильству, виникає право на необхідну оборону, і тому заподіяння смерті нападнику повинне розглядатися як необхідна оборона чи перевищення її меж.

Дійсно, характер насильства потерпілого, у зв'язку з яким йому заподіюється смерть, відіграє важливу роль при розмежуванні розглянутих злочинів. Однак при тому самому характері насильства з боку потерпілого заподіяння йому смерті в одному випадку може бути перевищенням меж необхідної оборони, якщо відповідна реакція на насильство виразилася в несвоєчасних чи надмірних оборонних діях, в іншому випадку — вбивством у стані афекту. Не виключені випадки, коли насильство, не небезпечне для життя і здоров'я, може обумовити виникнення права на необхідну оборону. А оскільки можлива необхідна оборона, то може мати місце і перевищення її меж.

Необхідно також мати на увазі ту обставину, що, незважаючи на застосування потерпілим насильства, небезпечного для життя чи здоров'я, стан необхідної оборони або перевищення її меж не виникне, якщо у відповідь на насильство, але не з метою захисту, а під впливом озлоблення особа в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло, заподіє смерть кривднику. Тому за одним характером насильства з боку потерпілого не можна провести межу між заподіянням смерті в стані афекту і при перевищенні меж необхідної оборони.

«Для кваліфікації дій винної особи ...не має значення, які наслідки для неї потягло застосоване потерпілим протиправне насильство» [8].

Навряд можна визнати вірним розмежування цих злочинів у залежності від того, коли заподіяна смерть потерпілому — під час чи після насильства з його боку. На думку М. Д. Шаргородського, при вбивстві в стані сильного душевного хвилювання мається на увазі насильство потерпілого, закінчене до моменту заподіяння йому смерті, таким чином небезпека останньому більш не загрожувала, коли він учинив убивство. Якщо мала ще місце небезпека, то в наявності необхідна оборона, що зовсім виключає відповідальність, чи перевищення її меж.

Однак за цією ознакою не можна розмежувати вбивства, вчинені в стані афекту, і вбивства, що виражаються в ексцесі оборони, тому що діяння, що належать до першої групи, можуть бути вчинені й у момент застосування насильства потерпілим, а при перевищенні меж необхідної оборони можливі і після закінчення посягання потерпілого (запізніла оборона).

На нашу думку, основна відмінність (яка не завжди враховується на практиці) між розглянутими вбивствами полягає в неоднаковому характері їх мотивів. «Мотив — це потреба, трансформована в спонукання. Мотив як психічний акт складається з усвідомленого, вольового й емоційного» [9]. У різних злочинах їхні рівні неоднакові.

У характері мотиву й укладена, між іншим, межа, що відокремлює вбивство і тілесне ушкодження, вчинені в стані сильного душевного хвилювання і при перевищенні меж необхідної оборони. Не можна відводити мотиву другорядну роль, як це робить Г. А. Кригер, відзначаючи, що «у пропонованому рішенні питання безумовно є частка істини, тому що іноді дійсно мотив заподіяння смерті може допомогти в розмежуванні розглянутих злочинів» [10].

Мотивом вбивства при перевищенні меж необхідної оборони виступає прагнення особи захистити охоронювані законом державні, громадські чи особисті інтереси від суспільно небезпечного посягання. Не можна погодитись із Ю. В. Бауліним, який пише: «Обґрунтовано вважати, що при ексцесі оборони мають місце, як правило, змішані мотиви, у числі яких можуть бути і низинні спонукання (помста, ревнощі, озлобленість, ненависть і т. п.), які не відіграють, однак, домінанти в мотивації поведінки» [11]. «...Сильне душевне хвилювання — особливий психічний стан людини, що виявляється ґрунтом для формування тих чи інших мотивів, які спонукують до певної поведінки» [12].

У літературі зустрічається думка, що при вчиненні убивства, передбаченого ст. 116 КК, суб'єкт заподіює смерть потерпілому не для захисту, а для задоволення почуття помсти.

З таким твердженням не можна погодитися, тому що помста як почуття в ряді випадків виступає спонукальним поштовхом до вчинення вбивства. Але, якщо визнати, що помста є мотивом злочину, передбаченого ст. 116 КК, то як тоді він відрізняється від убивства з помсти?

На нашу думку має рацію В. І. Ткаченко, який вважає, що «...помста є мотив, у якому домінуючим є свідомість. У цьому зв'язку вона не може бути мотивом злочинів, вчинених у стані афекту. В окремих випадках помста може бути

приводом виникнення афекту. Тоді вона виступає не як їхній спонукальний стимул, а як внутрішній привід виникнення самого афекту гніву» [13].

У літературі зустрічається судження, що мотив поведінки людини, що діє в стані фізіологічного афекту, певною мірою є передосудженим. Він характеризується «...прагненням розправитися з кривдником у зв'язку із озлобленням, викликаним його неправомірними діями» [14].

З цим твердженням також не можна погодитись за наведених вище міркувань.

Характер мотиву повинен встановлюватися шляхом врахування спрямованості дій, у яких виразилася відповідна реакція винного на насильство з боку потерпілого, обстановки, в якій вона відбулася, протизаконної поведінки потерпілого, що передувала цій реакції, а також шляхом оцінки пояснень особи, яка заподіяла смерть, і інших конкретних обставин справи. Суд «...повинний з'ясувати (поряд з іншими обставинами) і дані про особистість обвинуваченого, його психічний стан, відносини з потерпілим, їх поведінку, що передувало подіям злочину» [15], а також індивідуальні особливості винного, що вчинив убивство. До таких особливостей належить, наприклад, вагітність, за якої спостерігається «...підвищена збудливість психіки...» [16] жінки. Тільки з огляду на всі ці обставини в їхній сукупності, можна уникнути помилки при визначенні характеру мотиву. Такого роду помилки можливі, особливо у випадках, коли особа, що перевищила межі необхідної оборони при вчиненні вбивства, посилається на стан сильного душевного хвилювання, що був у неї. Іноді органи слідства і суд, посилаючись на такі пояснення обвинуваченого (підсудного), визнають його винним у заподіянні смерті в стані афекту. Це призводить до того, що за ст. 116 КК засуджуються особи, які повинні нести відповідальність за менш небезпечний злочин — вбивство при перевищенні меж необхідної оборони. Виходить, таким чином, що вбивство при перевищенні меж необхідної оборони, вчинене в стані афекту, тобто за наявності двох пом'якшувальних обставин, карається суворіше, ніж вчинення вбивства за наявності тільки однієї з зазначених обставин.

Невірною є і кваліфікація вбивства при перевищенні меж необхідної оборони в стані фізіологічного афекту за правилами про сукупність злочинів. Як вірно відзначалося в літературі, у розглянутих випадках немає сукупності, а має місце конкуренція складів злочинів, передбачених ст. ст. 118 і 116 КК. Тому дії того, хто обороняється повинні кваліфікуватися тільки за ст. 118 КК. Стан же сильного душевного хвилювання людини, не впливаючи в даному випадку на кваліфікацію злочину, враховується при визначенні міри покарання як обставина, що пом'якшує відповідальність (п. 7 ст. 66 КК). «Якщо в такому стані вона не могла оцінювати відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту, її дії слід розцінювати як необхідну оборону» [17].

«Вироком Хмельницького міського суду Вінницької області від 19 березня 1997 р. М. засуджено за ст. 95 КК 1960 р. (ст. 116 КК 2001 р.) до трьох років позбавлення волі у виправно-трудоцій колонії загального режиму.

Ухвалою судової колегії з кримінальних справ Вінницького обласного суду від 23 квітня 1997 р. М. вирок залишено без зміни.

М. засуджено за те, що вона 27 липня 1996 р. біля 13-ї години на своєму городі, знаходячись у стані сильного душевного хвилювання, умисно вбила ножем М. К. Як визнав суд, цей стан раптово виник у М. внаслідок протизаконного насильства і тяжкої образи з боку потерпілої, а саме тому, що остання вилила на неї відро гною, з погрозами звалила з ніг, руками завдала удари в різні частини тіла і тяглася до шиї. У відповідь М. ножем завдала потерпілій п'ять колото-різаних поранень із uszkodженням серця, від якого та померла на місці.

У протесті заступника Голови Верховного Суду України порушено питання про перекваліфікацію дій М. зі ст. 95 на ст. 97 КК 1960 р. (ст. 118 КК 2001 р.) і призначення їй за цим законом покарання у вигляді позбавлення волі в колонії-поселенні для осіб, що вчинили умисні злочини. Президія Вінницького обласного суду протест задовольнила з таких підстав.

Висновки суду про доведеність винності М. в умисному вбивстві М. К., вчиненому в стані сильного душевного хвилювання, відповідають фактичним обставинам справи, обґрунтовані сукупністю розглянутих у судовому засіданні і наведених у вирок доказів, а саме: показаннями самої засудженої про обставини, за яких вона завдала удари ножем потерпілій; показаннями свідків Н., Б., Н-го, А.; даними протоколів огляду місця злочину й огляду засудженої; висновками судових експертиз тощо.

Однак суд не взяв до уваги і не дав належної оцінки показанням засудженої М. про те, що потерпіла постійно пред'являла до неї претензії щодо межі на городі, з приводу чого між ними і раніше виникали сварки і бійки. Одного разу потерпіла вже облила її гноєм. У день, коли сталося вбивство, вона зрізала на городі кабачки і М. К. знову облила її гноєм, схопила за волосся, повалила на землю, стала бити руками й зі словами «вас усіх потрібно повбивати» потяглася руками до її шиї. Вона, М., злякалася за своє життя і, захищаючись від нападу потерпілої, декілька разів ударила її ножем, не дивлячись, куди саме. Ці показання ні на попередньому слідстві, ні під час судового розгляду не спростовано.

Про достовірність показань засудженої, що потерпіла напала на неї, облила гноєм і била, свідчать дані протоколів огляду, у яких зазначено, що місцем вчинення злочину є город засудженої, а її одяг покритий плямами гною, а також висновок судово-медичного огляду засудженої, згідно з яким на лівому віці М. виявлено тілесне uszkodження.

Наведені докази дають підстави для висновку про те, що М., захищаючись від протизаконного нападу потерпілої, перевищила межі необхідної оборони і, перебуваючи у стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протизаконного насильства, умисно вбила М. К.

Відповідно ж до роз'яснень, що містяться в п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України від 28 червня 1991 р. № 4 «Про практику застосування судами законодавства, яке забезпечує право на необхідну оборону від суспільно небезпечних посягань» (п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня

2002 року № 1 «Про судову практику у справах про необхідну оборону»), дії осіб, що вчинили вбивство при перевищенні меж необхідної оборони й одночасно перебували в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло, належить кваліфікувати за ст. 97 КК, тобто за більш м'яким законом.

З огляду на це Президія обласного суду перекваліфікувала дії М. зі ст. 95 на ст. 97 КК і призначила за цим законом з урахуванням обставин, на які послався суд у вирокі, покарання у вигляді позбавлення волі строком на два роки» [18].

Як випливає з ч. 4 ст. 36 КК, «особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпеці посягання чи обставинці захисту» [19].

На закінчення сформулюємо висновки про подібності та відмінності розглянутих убивств.

Подібності: об'єкт злочину; провина; суб'єкт злочину; час заподіяння смерті; заподіяння смерті викликане протиправними діями потерпілого; обидва вбивства можуть бути вчинені не тільки особою, проти якої спрямоване насильство, але й іншими особами; ці вбивства є вчиненими за пом'якшуючих обставин; дані убивства не можуть бути заздальгідь задуманими, навмисними.

Різницями для них є: мотив; ступінь суспільної небезпеки; характер насильства потерпілого.

Література

1. Мостовая И. М. Юридическая психология. — К.: ВИРА-Р, 2000. — С. 110–111.
2. Подольная П. Оценка действий лица, оборонявшегося от нападения // Советская юстиция. — 1986. — № 24. — С. 10–11.
3. Борисов В. И., Куд В. П. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации. — Х.: КОНСУМ, 1995. — С. 24.
4. Марчук А. Г. Судова психіатрія: Навч. посіб. — К.: Атака, 2003. — С. 177.
5. Судебная психиатрия: Учебник / Под ред. А. С. Дмитриева, Т. В. Клименко. — М.: Юристъ, 1998. — С. 348.
6. Кругликов Л. Совершение преступления под влиянием сильного душевного волнения // Советская юстиция. — 1983. — № 14. — С. 20–22.
7. Владимиров В. А. Признаки и квалификация преступлений, совершаемых в результате превышения пределов необходимой обороны // Труды Высшей школы МВД СССР. — 1973. — Вып. III. — С. 141–149.
8. З практики Верховного Суду України // Право України. — 1992. — № 12. — С. 48–50.
9. Юсупов Р. Соотношение аффекта и превышения пределов необходимой обороны // Российская юстиция. — 1999. — № 5. — С. 51.
10. Кригер Г. А. К вопросу о разграничении убийства в состоянии аффекта и убийства, совершенного при превышении пределов необходимой обороны // Вестник Московского университета. Сер. X. Право. — 1961. — № 1. — С. 33–40.
11. Баулин Ю. В. Обстоятельства, исключющие преступность деяния. — Х.: Основа, 1991. — С. 267.
12. Бородин С. В. Преступления против жизни. — М.: Юристъ, 1999. — С. 182.
13. Ткаченко В. И. Необходимая оборона по уголовному праву. — М.: Юрид. лит., 1979. — С. 117.
14. Пущенников А. Г. Необходимая оборона по советскому уголовному праву. — Алма-Ата: Казахстан, 1979. — С. 38.
15. З практики Верховного Суду УРСР // Радянське право. — 1990. — № 11. — С. 77–86.
16. Большая медицинская энциклопедия. Т. 3. — М.: Гос. изд-во мед. лит., 1957. — 1176 с.
17. Про судову практику у справах про необхідну оборону: Постанова Пленуму Верховного Суду

- України від 26 квітня 2002 року № 1 // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 5. — С. 3.
18. Постанова президії Вишницького обласного суду від 4 грудня 1997 року // Вісник Верховного Суду України. — 1998. — № 4.
19. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Відп. ред. С. С. Яценко. — 2-е вид., перероб. та доп. — К.: А.С.К., 2002. — 968 с.

УДК 343.326

*С. Л. Яценко,
соискательница кафедры уголовного и административного права
Одесского национального морского университета*

СОЦИАЛЬНАЯ ЗНАЧИМОСТЬ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ТЕРРОРИЗМ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

Исследование проблемы терроризма имеет ныне особую актуальность. После провозглашения независимости нашего государства 24 августа 1991 г. и интеграции Украины в обновленную Европу, наряду с проблемами политического, экономического и социального характера, мы столкнулись с негативными криминальными тенденциями общемирового масштаба, прежде всего с терроризмом.

Как показывает более чем 12-летний опыт нашего государственного развития, проблема терроризма не только в России, но и в Украине постепенно обостряется и становится угрозой общегосударственного значения.

Не случайно поэтому данной проблеме в правовой литературе уделяется все больше и больше внимания такими учеными, как Н. Бондаренко, С. Захаров, А. Корабеев, В. Гуцуляк, В. Молодцов, А. Высотский, Я. Маховский, И. В. Можейко, А. Н. Шемякин, И. Х. Нейкирхен, М. М. Нейдинг, Р. М. Короткий, Е. Ф. Шнюков. Морской терроризм исследовали также В. В. Демиденко, Л. А. Моджорян, С. А. Допилко.

Увидели свет обстоятельные монографии В. Ф. Антипенко «Современный терроризм: состояние и возможности его предупреждения» (К., 1998) и «Борьба с современным терроризмом: Международно-правовые подходы» (К.: Юнона-М, 2002) [1].

В Одесской национальной юридической академии и в Одесском национальном морском университете в 2003–2004 гг. были проведены три международные научно-практические конференции, посвященные различным аспектам преодоления терроризма, принявшие итоговые обстоятельные рекомендации [2].

Вместе с тем, к сожалению, следует отметить, что учеными крайне незначительное внимание было уделено проблеме социальной значимости уголовной ответственности за терроризм в зарубежных странах.

Целью настоящей статьи является рассмотрение материала о социальной значимости уголовной ответственности за терроризм в зарубежных странах.

Прежде всего следует отметить, что пять ведущих европейских государств —